

PRAPOVIJESNE I PROTOHISTORIJSKE GRADINE SARAJEVA ZNAČENJE, ISTRAŽENOST I POTENCIJALI BUDUĆIH ISTRAŽIVANJA

THE PREHISTORIC AND PROTOHISTORIC HILLFORTS OF SARAJEVO MEANING, EXTENT OF INVESTIGATION AND POTENTIAL FOR FUTURE STUDY

Abstract:

This paper is based on an overview of hillfort culture in the inner Sarajevo area and how it evolved into Mediterranean-type urbanity following the establishment of Roman rule. Several dozen hillfort settlements have already been identified in the inner Sarajevo area, dating from the Neolithic to the Roman period. Some were of particular importance for the local populace and remained in use for long periods.

Foremost among these is the complex of settlements at Zlatište, Debelo Brdo and Soukbunar, which was of great importance for Upper Bosnia. Known to have been settled continuously for two millennia, this complex was probably the economic, cultural, communications, social and very likely also the political centre of the Upper Bosnian region. It could thus be connected with centre of the Illyrian Daesitiates tribe that is corroborated by epigraphic sources. The findings set out in this paper suggest that the inner Sarajevo region has been settled for several millennia, though it has been known by different names at different times.

Sažetak:

Rad «Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva - Značenje, istraženost i potencijali budućih istraživanja» se bazira na sagledavanju gradinske kulture na užem sarajevskom području, kao i njenom prerastanju u urbanitet mediteranskog tipa nakon uspostave rimske vlasti. Do danas je registrirano par desetina gradinskih naselja koja su na užem sarajevskom području egzistirala od vremena neolitika pa sve do rimskog doba. Pojedina od tih naselja su imala i posebno značenje za lokalne populacije a imala su i dugi kontinuitet trajanja. U prvom redu ovo se odnosi na naseobinski kompleks Zlatište - Debelo Brdo - Soukbunar čije je postojanje imalo veliko značenje za prostor Gornje Bosne. Vjerojatno je ovaj dokazano dvomilenijumski kontinuitet naseljenosti bio gospodarsko, kulturno, komunikaciono, društveno, pa vjerojatno i političko središte u pojasu Gornje Bosne. U tom slučaju možda bi se mogao povezati i sa u epigrafskim izvorima potvrđenim središtem ilirskog naroda Dezitijata. Na osnovi svega izloženo u radu može se tvrditi da uže sarajevsko područje ima višemilenijumsku razvijenu kulturu naseljenosti, koja se u različitim razdobljima manifestirala pod različitim imenima.

Značenje:

Na prostoru administrativne nadležnosti današnje četiri gradske općine uz Ilidžu i Vogošću, po Arheološkom leksikonu BiH (na osnovi granica iz 1990. god.) registrirano je postojanje 22 gradine.¹ Pored sigurno rekognosciranih gradina može se pretpostaviti i njihovo postojanje na još nekim lokalitetima na području općine Stari Grad, koje radi zemljopisnih uvjeta pruža

¹ Arheološki leksikon BiH, 1988, Tom III, regija 15. Mapa III - Regija 15, Praistorijsko doba.

dobre mogućnosti za podizanje gradinskih naseobina. Tako se može pretpostaviti da su gradine postojale i na lokalitetima: Močila, uz željeznodobnu nekropolu, zatim Bastion na Da Rivi, Gradište Han Bulog, Grdonj, Gradina Goropeč, Meterizi-Hreša, Bijela Tabija. Veliki broj registriranih, djelimično istraženih i pretpostavljenih gradina ukazuje na iznimnu i kontinuiranu prisutnost sjedilačkog i naseobinskog načina života na sarajevskom području u jednom dugom razdoblju od eneolita do uspostave rimske vlasti. Pored kvantitativnih pokazatelja, dosadašnji rezultati istraživanja pokazuju i visoku kvalitetu naseobinske tradicije na sarajevskom području. Pojedina od ovih gradinskih naselja su iznimnih veličina, a nalazi u njima pokazuju kontinuirani i svestrani razvitak.

Sarajevsko područje je od najranijih vremena bilo komunikaciono čvorište na kome su se križale komunikacije: jug (jadranska obala) - sjever (panonski bazen) i istok (Gornje Podrinje) - zapad (središnja Bosna). Samim tim je i razumljivo da je ono bilo privlačno za uspostavljanje stalnijih nastambi i stvaranje naselja još od najranijih razdoblja sjedilačkog načina života. Za razliku od neolitskog doba, ta naseobinska kultura se sa počecima eneolitika iz sigurnosnih razloga i prelaska na stočarstvo kao dominirajući segment gospodarstva pomjera na visinske predjela istočnih dijelova Sarajeva. Apsolutni oblik naselja u eneolitiku, brončanom i željeznom dobu na sarajevskom području je gradina, odnosno u pojedinim slučajevima naseobinski kompleks sa utvrđenom gradinom (akropoljem) i podgrađem. Ova gradinska, naseobinska kultura prapovijesnog i protohistorijskog Sarajeva nesumnjivo je bila i osnova na kojoj se razvila i antička naseobinska kultura Sarajeva, koja je dobila (i imala više stoljeća) odlike razvijenog urbaniteta. Dosadašnja istraživanja jasno su utvrdila bar osnovne smjernice na kojima se razvijala ta prapovijesna i protohistorijska naseobinska kultura Sarajeva.

Istraženost:

Istraživanja predosmanske tradicije naseobinske kulture (u okviru tog i gradinskog tipa naseljenosti) Sarajeva započela su odmah po uspostavi zvaničnih znanstvenih institucija i traju, nažalost u zadnjih 15-tak godina znatno usporenijim tokom, sve do danas.² U prvo vrijeme arheološka istraživanja gradinske kulture sarajevskog područja su bila u zasjenku velikih kampanja izvođenih na Butmiru, Glasincu i rimskoj Ilidži. Tek je sa slučajnim otkrivanjem velikog prapovijesnog i protohistorijskog naseobinskog kompleksa Zlatište - Debelo Brdo - Soukbunar i njegovim istraživanjem u periodu 1888. - 1896. god. (pod vodstvom Franje Fiale), djelomično fokusirana pažnja i na istočne dijelove sarajevskog polja i padine koje se spuštaju u njega.³ Nakon Fialine kampanje na potezu Zlatište - Debelo Brdo - Soukbunar prezentiran je od strane Vejsila Čurčića 1908. god. i prvi opsežniji pregled gradinskih naselja Sarajeva.⁴ U organizaciji Zavoda za zaštitu kulturnog i historijskog nasljeđa izvršeno je rekognosciranje većine starogradske prapovijesne gradina i probno, sondažno istraživanje na lokalitetu Gradac - Hodidjed, pod vodstvom Lidije Fekeže. Pod vodstvom Blagoja Govedarice i Lidije Fekeže izvršeno je i manje reviziono iskopavanje lokaliteta Debelo Brdo, a isti istraživači su vršili istraživanja u periodu 1984. - 1986. i na lokalitetu Gradac (Ilinjača), Gornji Kotorac.

Istraživanja gradinske naseobinske kulture Sarajeva, kao uostalom i sva druga arheološka istraživanja na sarajevskom području moraju se suočiti sa problemom da se ona više-manje moraju obavljati unutar urbane i naseljene zone. A kako se gradsko urbano područje između

² Posljednja su izvedena u organizaciji Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta (prof.dr.sc. Enver Imamović, dr.sc. Salmedin Mesihović, mr.sc. Snježana Vasilj) i Muzeja Grada Sarajeva (arheolog Adnan Muftarević) u novembru 2006. god. na lokalitetu Zidine u Krivoglavicima kod Vogošće, gdje su pored natpisa pronađeni i ostaci keramike, crijepova, sistema za grijanje, zidine najmanje dvije zgrade itd.

³ Fiala, 1889, 92-93; Isto, 1890, 212-220; Isto, 1891, 424-431; Isto, 1894, 107-140; Isto, 1895, 123-137; Isto, 1896, 97-107;

⁴ Čurčić 1908,.

1945. i 1990. god. enormno proširilo, prostor za eventualna rekognisciranja i istraživanja se sve više smanjivao. Tako da su i danas naša opažanja i mogućnosti istraživanja prilično uvjetovana i ograničena ovim faktorom i više orijentirana na rubna područja koja nije u potpunosti prekrila nagla urbanizacija nakon II svjetskog rata. To stvara opasnost da možda pogrešno procjenjujemo značenje pojedinih područja Sarajeva u različitim periodima prapovijesti, protohistorije, antike i srednjeg vijeka.

Ni narodna tradicija nije ostala ravnodušna prema mnogobrojnim ostacima prapovijesnog i protohistorijskog života na prostoru oko urbanog jezgra Sarajeva. Uglavnom su gradinska naselja povezivana sa pričama o zakopanom blagu, (što je imalo prilično negativan efekt po sama nalazišta), prokletoj Jerini, divovima, Grcima itd.

Potencijali:

Pojedina gradinska naselja ili složeniji naseobinski kompleksi pokazuju i iznimnu kvalitativnu vrijednost. U prvom redu, riječ je o naseobinskom kompleksu Zlatište - Debelo Brdo - Soukbunar, čije je postojanje imalo veliko značenje za prostor Gornje Bosne. Vjerojatno je ovaj dokazano dvomilenijumski kontinuitet naseljenosti bio gospodarsko, kulturno, komunikaciono, društveno, pa vjerojatno i političko središte u pojasu Gornje Bosne. Ovaj naseobinski kompleks posjeduje čitav niz vrijednosti da se sasvim realno može uzeti i u razmatranje pitanja lokaliziranja HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM poznatog preko solinskog natpisa *CIL III 3201=10159+3198, b=10156 b*. U slučaju istinitosti lokaliziranja HE..., dezitijatskog kastela na prostor spomenutog naseobinskog kompleksa, značenje sarajevskog područja u protohistorijskom i ranom antičkom dobu dobiva novo svjetlo.

Zanimljiva je i situiranost i međusobna uvezanost i uvjetovanost niza gradina na današnjem području padina Starog Grada i Centra, koje svojim razmještajem čine polukružni pojas prema našem naseobinskom kompleksu. Ova mreža suhozidnih gradina štiti prilaze u istočne dijelove sarajevskog polja, osobito preko uvala rijeka i potoka, te klanaca preko brda i planinskih obronaka.

Dugi kontinuitet i značenje pokazuje i Hodidjed na krajnjem istoku sarajevskog područja, situiran na mjestu koje nadgleda ulaz u zonu Sarajeva. Uz Hodidjed jedna od najvažnijih starogradskih gradina je Fortica na Ravnim Bakijama. Sa nje su bile vidljive sve gradine koje su bile podignute oko Sarajeva, dok se opet sama gradina Fortica nije sa svoje strane nalazila ni suviše daleko od same Miljacke, a zauzimala je i dovoljno prostora da se u nju može smjestiti brojnija populacija. Četvrta gradina koju je potrebno posebno istaći je Ilinjača sa isto dugim tokom trajanja. Značenje Ilinjače se ogleda u činjenici da se lokalitet Gornjeg Kotorca, kojem ona pripada, povezuje sa ranosrednjovjekovnom Katerom iz «Spisa o narodima» Konstantina Porfirogeneta. Ilinjača se nalazi i u blizini urbanog središta antičke municipalne jedinice *Aquae S...* (Akvisa), pa je sasvim moguće bila i kasnoantički refugij za stanovništvo urbanog središta *R.P. Aquarum S...*

Narodnosna pripadnost stanovnika sarajevskih gradina u protohistorijskom dobu je etnički bila ilirska, a narodnosno najvjerojatnije dezitijatska. I u ranoantičkom dobu sarajevsko područje i njegova naselja, koja se nalaze u procesu transformiranja u kulturu stanovanja i življenja po grčko-rimskom obrascu, pripadaju dezitijatskoj *civitas*. I to sve do trenutka kada se uklopljavaju u rimski municipalni sustav, odnosno postaju sastavni dio Akvisa. Samim tim je i logično pretpostaviti da su sarajevske gradine koje postoje u protohistoriji bile središta i nekih od onih po Pliniju Starijem, odnosno zvaničnom popisu čije je rezultate ovaj rimski enciklopedista koristio, 103 dezitijatske dekurije, preživjele nakon velikog stradanja u Ilirskom ustanku od 6. do 9. god. n. e.

U slučaju mogućnosti nastavka istraživanja fokus bi se trebao posvetiti gradinskim naseljima koja su do sada bila samo rekognisticirana, ali ne i istraživana (poglavito na području općine Stari Grad), a zatim i na obilasku i analizi lokaliteta na kojima se pretpostavlja postojanje gradina. Nažalost, objektivne okolnosti (stupanj urbanizacije ali i postojanje minskih polja)

na nisku razinu svode najvažnije moguće istraživanje ⇒ na kompleksu Zlatište - Debelo Brdo - Soukbunar koje bi direktno bilo uvezano sa istovremenim ili vremenski koordiniranim istraživanjem antičkog naselja i nasljeđa na prostoru Centra, i uopće istočnog dijela Sarajeva. U slučaju da se takva istraživanja budu izvodila prioritet bi bilo obraćanje pažnje na mogućnost postojanja kontinuiteta prapovijesni i protohistorijski naseobinski kompleks - antičko naselje. Poseban problem bi predstavljalo istraživanje šireg pojasa Gornjeg Kotorca, iako u budućnosti ne bi trebalo isključivati za realizaciju ni ovaj projekt.

Zaključak:

Sarajevo nije nastalo *ex nihilo*, niti se može smatrati da se naseobinski, sjedilački, urbani način života pokrenuo tek od sredine XV. st. Naprotiv, i taj period predstavlja samo jednu od faza razvitka Sarajeva, kada ono dobiva na i na kvantitetu i na kvalitetu života. Sličnu novu fazu razvoja (naravno u znatno većem opsegu, dimenzijama i brzini razvitka) imamo i u periodu od 1945. - 1990. god. Naseobinska kultura Sarajeva postoji već više hiljada godina, samo različito nominirana (možda kao i He...dezitijatski kastel i Katera, a sigurno kao Akvis, naselja župe Vrhbosne, Sarajevo), sa različitim kvalitetima i kvantitetima postojanja i razvitka, opsezima obuhvata i načelima opstojnosti, modalitetima naseljenosti i tipu naselja. Ali i pored tih različitosti to je jedna kontinuirana razvijena, prepoznatljiva, priznata i poštovana naseobinska kultura. Sarajevo iz početaka XXI st. je samim tim samo jedna od faza sjedilačke naseljenosti koja je nesumnjivo naslonjena na ranije fazne nadogradnje sarajevskog područja počevši još od neolitika. A da bi se shvatilo to Sarajevo sa kraja XX st. i početka XXI st., i pripremilo za novu, razvijeniju faznu nadogradnju Sarajeva potrebno je proniknuti i u te ranije faze i nadogradnje. Radi svega toga, smatram da je esencijalno potrebno da znanstvene i obrazovne institucije zajedno pokrenu opsežni i ambiciozni projekt istraživanja predosmanskih faza naseobinske kulture Sarajeva, kako bi se dobila kvalitetna i svestrana sinteza, a koja bi istovremeno bila dostupna javnosti. Postojanje takvog projekta i sinteze proizašle iz njega bi nesumnjivo podiglo relativno nisku svijest stanovništva o prošlosti prostora na kojem žive, a uvjetovalo bi i mogućnosti daljeg razvitka Sarajeva. Istraživanje gradinske faze Sarajeva, kojoj pripada i vrijeme ilirske samostalnosti, do danas prilično zanemareno, u tome kontekstu predstavlja i prioritet.

Spisak gradina:

Stari grad:

1. Gradac, Hodidjed: Mandić, 1927., 10-11; L.Fekeža, Neobjavljeni izvještaj sa iskopavanja iz septembra 1981. god, na lokalitetu Gradac-Hodidjed,
2. Gradina Čavljak, Hreša: Arheološki leksikon, Tom III, 1988., 46, čl. L. Fekeža
3. Velika Gradina, Faletići: (riječ je ustvari o dvije gradine međusobnoj vezanim), Arheološki leksikon, Tom III, 1988., 47, čl. L. Fekeža
4. Gradina, Donje Biosko: Arheološki leksikon, Tom III, 1988., 44, čl. L. Fekeža
5. Fortica: Ćurčić, 1908., 375-378; Čović, 1965., 34; 79-82
6. Obhoda: Ćurčić, 1908., 365-367
7. Gradac, Bistrik: Ćurčić, 1908., 365

Centar:

1. Gradina, Mrkovići: Ćurčić, 1908., 367
2. Kokorevac, Nahorevo: Ćurčić, 1908., 367-368
3. Gradac, Nahorevo: Ćurčić, 1908., 367
4. Naseobinski kompleks Zlatište - Debelo Brdo - Soukbunar: Fiala, 1889., 92-93; Isto, 1890., 212-220; Isto, 1891., 424-431; Isto, 1894., 107-140; Isto, 1895., 123-137; Isto, 1896., 97-107; Ćurčić, 1908., 364-365; Sergejevski, 1947., 39-40; Čović, 1976., 75, 78, 98; 193-194; Isto, 1976. A, 105-115+Tbl.I-III; Isto, 1983., 170-182; Isto, 1983. A; Isto, 1983. B, 390-412; Isto, 1987.; Sakellarakis-Marić, 1975., 153-156; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988., 42

Novi Grad:

1. Gradac, Dvor: Skarić, 1937., 22; 26
2. Rečica, Rečica: Skarić, 1937., 22

Vogošća:

1. Gradina, Lokve: Mazalić, 1950., 409
2. Grad, Svrake: Mandić, 1933.; Korošec, 1943., 56-60; Čović, 1965., 87-89; Perić, 2002., 188

Ilidža:

1. Gradina, Blažuj: Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988., 44, čl. L.Fekeža
2. Rogoš, Blažuj: Radimsky, 1892., 225-226
3. Gubavac, Vrelo Bosne: Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988., 47, čl. L.Fekeža
4. Mala Gradina, Zenik: Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988., 51, čl. B.Čović
5. Velika Gradina, Zenik: Skarić, 1937., 26; Čović, 1983. B, 392; 396; Marijanović, 1984., 89-96
6. Gradac (Ilinjača), Gornji Kotorac: Ćurčić, 1908., 364; Korošec, 1940., 77-81; Benac, 1963., 25-31; Čović, 1965., 73; 79; 84; Čović, 1966., 9-17; Ferjančić, 1959., 58, Čače, 1998., 27-28
7. Gradina, Hrasnica-Lasica: Bajo, 1974., 45; 57, 60; 65

BIBLIOGRAFIJA

Kratice

- ANU BiH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
CBI - Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
GZM - Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
HAZU - Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
N.S. - Nova serija GZM od 1945. sv. I - VIII; od sv. IX (1954. god.) naziva se N.S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo
PJZ - Praistorija jugoslavenskih zemalja, Tom I - V, glavni urednik Alojz Benac, Sarajevo: ANU BiH, CBI
SANU - Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd
SKA - Srpska kraljevska akademija, Beograd

Literatura

- ARHEOLOŠKI LEKSIKON BIH, Tom (broj toma), 1988.: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom I- III; Mape 1-4; Sarajevo : Zemaljski muzej
- BAJO 1974.; I. Bajo, Karta arheoloških nalazišta u okolini Sarajeva, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva IV*, Sarajevo. 43 - 68
- BENAC 1963.: Alojz Benac, Gradac Ilinjača kod Kotorca, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I*, Sarajevo. 25 - 31
- ČAČE 1998.: Slobodan Čače, Promjene u naseobinskom sustavu kasnorimske Dalmacije, tragovi u toponimiji. *Folia onomastica Croatica*, Zagreb: HAZU, Razred za filološke znanosti, 23 - 40
- ČOVIĆ 1965.: Borivoj Čović, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *GZM N.S. Arheologija XX*. 27 - 145+Pril. 2
- ČOVIĆ 1966.: Borivoj Čović, Novi podaci o praistorijskom naselju «Gradac» kod Kotorca, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, II*, Sarajevo. 9 - 17
- ČOVIĆ 1976.: Borivoj Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo.
- ČOVIĆ 1976. A.: Borivoj Čović, Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni, *Godišnjak ANU BiH, knjiga XIII, CBI knjiga 11*. 105 - 115+Tbl. I - III
- ČOVIĆ 1983.: Borivoj Čović, Regionalne grupe ranog bronzanog doba, *PJZ IV-bronzano doba*. 114 - 190
- ČOVIĆ 1983. A.: Borivoj Čović, Srednjobosanska kulturna grupa, *PJZ IV-bronzano doba*. 433 - 457
- ČOVIĆ 1983. B.: Borivoj Čović, Prelazna zona, *PJZ IV-bronzano doba*. 390 - 412
- ČOVIĆ 1987.: Borivoj Čović, Srednjobosanska grupa, *PJZ V-željezno doba*. 481 - 528+Tbl. LI - LIII
- ČURČIĆ 1908. : Ćurčić Vejsil, Prehistoričke utvrde oko Sarajeva, *GZM, XX*, 3, 363-381+Tab. I-II,
- FERJANČIĆ 1959.: B, Ferjančić.: Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom 2, SANU, VII-XII, 1-98 (*Posebna izdanja CCCXXIII, Vizantološki institut 7*), Beograd.
- FIALA 1889.: František-Franjo Fiala, Nova predhistorijska naseobina kod Sarajeva, *GZM, god. I, sv. 2*. 92 - 93

- FIALA 1890.: František-Franjo Fiala, Prehistorijski nalazi na Sobunaru kod Sarajeva, GZM, god. II, sv. 2. 212 - 220
- FIALA 1891.: František-Franjo Fiala, Prehistorijska istraživanja na Sobunaru kod Sarajeva u godini 1891., GZM, god. III, sv. 4. 424 - 431
- FIALA 1894.: František-Franjo Fiala, Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kraj Sarajeva, GZM, god. VI, sv. 1. 107 - 140
- FIALA 1895.: František-Franjo Fiala, Izvještaj o iskopinama na Debelom brdu kod Sarajeva god. 1894., GZM, god. VII, sv. 2. 123 - 137
- FIALA 1896.: František-Franjo Fiala, Izvještaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva, GZM, god. VIII, sv. 1. 97 - 107
- KOROŠEC 1940.: Josip Korošec, Bericht über die bisher unveröffentlichten vorgeschichtlichen Funde auf der Gradina „Gradac“ bei Kotorac, GZM sv. 1 god. LII. 77 - 81
- KOROŠEC 1943.: Josip Korošec, Noviji neobjavljeni predmeti predpoviestne zbirke (Nekoliko novih nalaza sa gradine "Grad" iznad Semizovca), GZM, god. LIV. 51 - 59
- MANDIĆ 1927.: Mihovil Mandić, Arheološke crtice iz Bosne, Starinar SKA,III, ser IV, 1926-1927, 9 - 13
- MANDIĆ 1933.: Mihovil Mandić, Prehistorijski nalazi prigodom rekognosciranja u okolini Kaknja, Semizovca i Novog Šehera kod Žepča, GZM, god. XLV, sv. 2. 1 -6+Tbl. I - III
- MARIJANOVIĆ 1984.: I. Marijanović, Rimska nekropola sa spaljenim pokojnicima u Zeniku kod Rakovice, GZM, N.S. Arheologija, XXXIX. 89 - 96
- MAZALIĆ 1950.: Đoko Mazalić, Semizovac i okolina. Arheološke bilješke. GZM N.S. IV-V. 403 - 410
- PERIĆ 2002.: Slaviša Perić, O problemu sahranjivanja u gornjem toku rijeke Bosne tokom bronzanog i gvozdenog doba, Zbornik Alojza Benca, ANU BiH, knj. XXXII, CBI knj. 30. 179 - 197
- RADIMSKY 1892.: Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Arheološke crtice, GZM, god. IV, sv. 3. 221 - 230
- SAKELLARAKIS-MARIĆ 1975.: J.A. Sakellarakis- Z. Marić, Zwei fragmente mykenischer Keramik von Debelo brdo in Sarajevo, Germania, Berlin. 153 - 156
- SERGEJEVSKI 1947.: Dimitrije Sergejevski, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolini, GZM, N.S. Društvene nauke, sv. II. 13 - 50
- SKARIĆ 1937.: Vladislav Skarić, Sarajevo i njegova okolina od nastarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije, Izdanje opštine grada Sarajeva.